

The Historical Evolution of Moral Education in the Islamic Seminary (Hawza) of Qom during the Last Century

Mohammad-Hossein Fayezi¹ , Seyed Mohammad Sadegh Mousavinasab²

This article was written with the support of the Permanent Secretariat of the Congress of the 100th Anniversary of the Re-establishment of the Qom Seminary and the Achievements and Tributes of Grand Ayatollah Hajj Sheikh Abdul Karim Haeri.

1. PhD Student, Department of Islamic-Teachings teacher Training in the Islamic Ethics, University of Islamic Ma'arif, Qom, Iran (Corresponding Author).

Mhfaezi110@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Imam Khomeini Educational and Research Institute; Member of the Islamic Education Association in the Hawza, Qom, Iran.

smsmn4313@gmail.com

Received: 2025/06/10; Accepted 2025/11/21

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The primary mission of the Islamic Seminary (Hawza) and the religious scholars ('ulamā') is to guide society in accordance with religious knowledge (ma'arif). Within this mission, moral education has long been recognized as one of the most essential instruments for realizing this objective. Defined as the science of implementing and actualizing moral teachings in human life (Alizadeh, 2020), moral education plays a central role in the intellectual and educational mandate of the Islamic Seminary of Qom.

This study seeks to answer three key questions:

1. How has moral education evolved over the past century?

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

2. Which factors have influenced this evolution?

3. What are the most significant texts and scholarly contributions in this field during this period?

The study focuses on written works (books and papers) produced by religious scholars of the Islamic Seminary of Qom or its affiliated institutions, analyzing the trajectory of moral education in two distinct phases: the Preparatory Phase (pre-Islamic Revolution) and the Flourishing Phase (post-Islamic Revolution). In the first period, despite the predominant focus on *fiqh* and *uṣūl*, the initial foundations for the development of ethics and moral education were laid by figures such as Mīrzā Jawād Malīkī Tabrīzī, Shaykh 'Abbās Qummī, and Imam Khomeini. Following the victory of the Islamic Revolution in Iran, the Islamic Seminary of Qom entered a new phase marked by the expansion of research and educational institutions, the specialization of Islamic sciences, and a marked increase in scholarly publications, leading to the flourishing of moral education.

Method: The study employs a combined historical and content analysis method.

- In the historical analysis, the institutional and educational developments of the Islamic Seminary of Qom before and after the Islamic Revolution are examined to contextualize the emergence and evolution of moral education.
- In the content analysis section, seminal works authored by scholars in the Islamic Seminary and affiliated research centers are studied in detail. The primary criterion for inclusion was the authors' or institutions' Islamic Seminary identity.

Findings: The research findings reveal that moral education within the Islamic Seminary of Qom has evolved from a Preparatory Phase to a Flourishing Phase.

Preparatory Phase (Pre-Revolution)

During this period, moral education did not exist as an independent discipline; rather, its discussions were embedded within general ethics (*'ilm al-akhlāq*). Nevertheless, three seminal figures laid the groundwork for its future development:

- Mīrzā Jawād Malīkī Tabrīzī (d. 1925): Through works such as *Asrār al-Ṣalāt* and *al-Murāqibāt*, he implicitly addressed principles and methods of moral education, including vigilance (*murāqaba*) and attention to sacred times. His emphasis on the formative impact of religious occasions on the spiritual aspirant was innovative.

- Shaykh ‘Abbās Qummī (d. 1941): His compilations, including *Safīnat al-Biḥār* and *Maqāmāt al-‘Āliyya*, represent key examples of narrational ethics with educational orientation. His method of arranging traditions and narrating moral anecdotes for affective impact was distinctive.
- Imam Khomeini (d. 1989): In works such as *Sharḥ-i Chihil Ḥadīth*, he presented moral education with depth and practical orientation. His emphasis on *jihād al-naḥs* (struggle against the self) and his use of dialogical introspection and scholarly identification for inner critique were hallmarks of his approach.

Flourishing Phase (Post-Revolution)

Following the Islamic Revolution in Iran, moral education emerged as an independent and dynamic discipline due to several factors:

- Socio-political context: The involvement of Islamic Seminary scholars in managerial and social roles increased the demand for applied ethical content.
- Specialization in Islamic sciences: The establishment of academic programs in “Philosophy of Ethics” and “Moral Education” facilitated deeper research.
- Institutional development: Centers such as the Imam Khomeini Educational and Research Institute, the Research Institute for Ethics and Spirituality, and the Research Institute of Ḥawza and University played pivotal roles in producing scholarly works.

According to the findings, the institutions of the Islamic Seminary of Qom have been central to the production of scholarly works on moral education since the Islamic Revolution. The Imam Khomeini Educational and Research Institute alone has produced over 70 works, followed by the Research Institute for Ethics and Spirituality (25 works), the Department of Educational Sciences at the Research Institute of Ḥawza and University (22 works), the Department of Teacher-Training of Ethics at the University of Islamic Ma‘ārif (22 works), and al-Jāmi‘a al-Mustafā al-‘Ālamiyya (18 works). The Academic Institute for Ethics and Education has also contributed 20 dissertations.

These works can be categorized into four thematic areas:

1. Foundations and General Principles: e.g., *Tarbiya Akhlāqī* (Moral Education) (Muḥammad Dāwūdī), *An Introduction to Moral Education in Islam* (Miqdād Yālajān), and papers such as “The Role of Divine Nearness in Moral Education” (Mūsawī-Nasab & Zaynālī).

2. Stages of Education: e.g., “Stages of Islamic Education” (Sayyid ‘Alī Ḥusaynẓāda).
3. Methods and Strategies: e.g., “Methods of Moral Education in al-Mīẓān” (Faḳīhī), “Designing a Model for Categorizing Moral Education Methods” (Faḳīhī).
4. Age-specific Moral Education: e.g., “Moral Education in Childhood” (Najāfī & Pūr-Yazdī), “Stages of Moral Education of the Child with Emphasis on Islamic Sources” (Khīrī et al.).

Discussion and Conclusion: This study demonstrates that the evolution of moral education in the Islamic Seminary of Qom has followed a gradual and systematic trajectory. In the pre-Revolutionary period, although no independent discipline of moral education existed, prominent scholars laid the theoretical and practical foundations of moral education. This phase emphasized practical purification (tahdhīb) and individualized educational methods.

With the victory of the Islamic Revolution in Iran, structural developments within the Islamic Seminary and society provided the conditions for the institutionalization and specialization of moral education. The independence of this field from theoretical ethics and the establishment of specialized institutions enabled the production of works that systematically addressed its foundations, stages, methods, and applied issues.

The findings of this study indicate that the Islamic Seminary of Qom, by recognizing society’s needs, has moved toward producing applied, responsive scholarship. Nevertheless, the continuation of this trajectory requires greater attention to emerging challenges, such as moral education in digital environments and newly arising social issues. By mapping this historical evolution and developments, this study contributes to identifying existing capacities and anticipating future gaps in moral education. It thereby paves the way for more effective planning in the Islamic Seminary of Qom.

Keywords: Ethics, moral education, Islamic Seminary (Ḥawza) of Qom, Islamic Republic (in Iran).

Cite this article: Fayezi, Mohammad-Hossein, and Sadegh Mousavinasab, Seyed Mohammad (2025). The Historical Evolution of Moral Education in the Islamic Seminary (Ḥawza) of Qom during the Last Century. *Journal of Islamic Education* 20(54): 147-184.

تاریخ تطور تربیت اخلاقی در سده اخیر حوزه علمیه قم

محمدحسین فایضی^۱ ، سید محمدصادق موسوی نسب^۲

این مقاله با حمایت دبیرخانه دائمی کنگره یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم و دستاوردها و نکوداشت آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری رحمته الله تألیف شده است.

۱. دانشجوی دکتری گروه مدرسی اخلاق دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران، (نویسنده مسئول).

Mhfaezi110@gmail.com

۲. عضو هیئت علمی گروه علوم تربیتی مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی و عضو انجمن تعلیم و تربیت اسلامی حوزه های علمیه، قم، ایران.

smsmn4313@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۳۰

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: هدف اصلی نهاد حوزوی و روحانیت، هدایت مردم براساس معارف دینی است. در این مسیر، تربیت اخلاقی به عنوان یکی از مهم ترین ابزارهای تحقق این هدف شناخته می شود. تربیت اخلاقی، علمی است که به دنبال پیاده سازی و عملی کردن آموزه های اخلاقی در زندگی افراد است (علیزاده، ۱۳۹۹). با توجه به نقش محوری این دانش در رسالت حوزه علمیه، بررسی سیر تحولات آن در طول یک سده اخیر، به ویژه در حوزه علمیه قم، ضروری به نظر می رسد. این مقاله با هدف پاسخ به این پرسش ها تدوین شده است: دانش تربیت اخلاقی در یک قرن گذشته چه تطوراتی را تجربه کرده است؟ عوامل مؤثر بر این تحولات کدام اند؟ و مهم ترین آثار و متون این حوزه در این دوره کدام است؟

نوع مقاله: پژوهشی

این پژوهش با تمرکز بر آثار مکتوب (کتاب و مقاله) منتشر شده توسط حوزویان یا مراکز حوزوی در قم، سیر تحولات را در دو دوره متمایز تحلیل می‌کند: دوره زمینه‌سازی (پیش از انقلاب اسلامی) و دوره شکوفایی (پس از انقلاب اسلامی). در دوره اول، با وجود تمرکز بر فقه و اصول، بنیادهای اولیه برای توسعه دانش اخلاق و تربیت اخلاقی توسط شخصیت‌هایی همچون میرزا جواد ملکی تبریزی، شیخ عباس قمی و امام خمینی علیه السلام فراهم شد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، حوزه وارد دوره جدیدی شد که با گسترش نهادهای پژوهشی و آموزشی، تخصصی شدن علوم اسلامی و افزایش چشمگیر تألیفات، به شکوفایی دانش تربیت اخلاقی انجامید.

روش پژوهش: روش پژوهش در این مقاله، ترکیبی از تحلیل تاریخی و تحلیل محتوا است. در بخش تاریخی، تحولات نهادی و آموزشی حوزه علمیه قم در دو دوره پیش و پس از انقلاب اسلامی بررسی می‌شود تا بستر و زمینه‌های پیدایش و تطور دانش تربیت اخلاقی مشخص گردد. در بخش تحلیل محتوا، آثار شاخص و کلیدی نویسندگان حوزوی و مراکز پژوهشی وابسته به حوزه مورد بررسی دقیق قرار می‌گیرد. ملاک اصلی در شناسایی این آثار، هویت حوزوی نویسندگان و یا هویت حوزوی مراکز آموزشی و انتشارات است.

یافته‌ها: یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که دانش تربیت اخلاقی در حوزه علمیه قم، از یک مرحله زمینه‌سازی به مرحله شکوفایی تغییر یافته است.

دوره زمینه‌سازی (پیش از انقلاب): در این دوره، دانش تربیت اخلاقی به صورت مستقل وجود نداشت و مباحث آن مندرج در دانش اخلاق کلی مطرح می‌شد. با این حال، سه شخصیت کلیدی نقش بسزایی در زمینه‌سازی برای آینده این دانش ایفا کردند:

- میرزا جواد ملکی تبریزی: ایشان با آثاری همچون «اسرار الصلاة» و «المراقبات»، به صورت ضمنی به مبانی و روش‌های تربیت اخلاقی، مانند مراقبه و توجه به اوقات پرداختند. نوآوری ایشان در تأکید بر تأثیر ایام و مناسبت‌های خاص بر تربیت سالک، قابل توجه است.

- شیخ عباس قمی: آثار ایشان مانند «سفینه البحار» و «مقامات العلیه» نمونه‌های مهمی از اخلاق روایی با رویکرد تربیتی هستند. شیوه چینش روایات و بیان حکایات برای تأثیرگذاری بر مخاطب، از نوآوری‌های ایشان محسوب می‌شود.

- امام خمینی علیه السلام: ایشان با آثاری مانند «شرح چهل حدیث»، مباحث تربیت اخلاقی را با رویکردی

نوع مقاله: پژوهشی

عمیق و کاربردی مطرح کردند. تأکید بر جهاد با نفس و استفاده از روش دیالوگ درونی و همزادپنداری عالمانه برای نقد درونی مخاطب، از ویژگی‌های بارز آثار ایشان است.

دوره شکوفایی (پس از انقلاب): پس از انقلاب اسلامی، دانش تربیت اخلاقی با ظهور عوامل زیر به یک حوزه مستقل و پویا تبدیل شد:

- تأثیر فضای اجتماعی-سیاسی: حضور حوزویان در مناصب مدیریتی و اجتماعی، نیاز به تولید محتوای کاربردی را افزایش داد.

- تخصص‌گرایی در علوم اسلامی: تأسیس رشته‌های تخصصی مانند «فلسفه اخلاق» و «تربیت اخلاقی» در مقاطع مختلف، زمینه را برای پژوهش‌های عمیق‌تر فراهم آورد.

- پیدایش نهادهای تخصصی: مراکز پژوهشی و آموزشی مانند مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام پژوهشکده اخلاق و معنویت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، نقش مهمی در تولید آثار علمی در این زمینه ایفا کردند.

براساس یافته‌های این پژوهش، مراکز حوزوی پس از انقلاب اسلامی نقش مهمی در تولید آثار علمی در زمینه تربیت اخلاقی ایفا کرده‌اند.

مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام با بیش از ۷۰ اثر، در صدر این مراکز قرار دارد. پس از آن، پژوهشکده اخلاق و معنویت و گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه هر کدام با بیش از ۲۵ و ۲۲ اثر، جایگاه بعدی را به خود اختصاص داده‌اند.

گروه مدرسی اخلاق دانشگاه معارف اسلامی با بیش از ۲۲ اثر و جامعه المصطفی العالمیه با بیش از ۱۸ اثر نیز از دیگر مراکز فعال در این زمینه هستند. همچنین، مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت نیز با ۲۰ پایان‌نامه، به این مجموعه اضافه می‌شود.

این آثار در موضوعات زیر قابل دسته‌بندی هستند:

- مبانی و کلیات: آثاری چون «تربیت اخلاقی» (محمد داودی) و «درآمدی بر تربیت اخلاقی در اسلام» (مقداد یالجن)، به تبیین فلسفه و چهارچوب نظری این دانش پرداخته‌اند. مقالاتی مانند «جایگاه قرب الهی در تربیت اخلاقی» (موسوی‌نسب و زینلی) و «کرامت انسانی زیربنای تربیت اخلاقی» (حاجی علیان و دیگران)، به مبانی و اصول این دانش از منظر اسلام می‌پردازند.

- مراحل تربیت: آثاری مانند مقاله «مراحل تربیت اسلامی» (سید علی حسین‌زاده) به بررسی مراحل رشد متربی و تناسب روش‌ها با ظرفیت او می‌پردازند.

نوع مقاله: پژوهشی

• روش‌ها و راهبردها: آثاری مانند «روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان» (فقیهی) و «طراحی الگوی دسته‌بندی روش‌های تربیت اخلاقی» (فقیهی)، روش‌های کاربردی این دانش را مورد تحلیل قرار داده‌اند.

• تربیت اخلاقی گروه‌های سنی: آثاری مانند «تربیت اخلاقی در دوره کودکی» (نجفی و پوریزدی) و «مراحل تربیت اخلاقی کودک با تأکید بر منابع اسلامی» (خیری و دیگران) بر روی گروه‌های سنی خاص تمرکز کرده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری: این پژوهش نشان می‌دهد که تطور دانش تربیت اخلاقی در حوزه علمیه قم، یک سیر تدریجی و نظام‌مند را طی کرده است. در دوره پیش از انقلاب، با وجود عدم وجود یک رشته یا دانش مستقل، بنیان‌های نظری و عملی این حوزه توسط اساتید برجسته پی‌ریزی شد. این دوره، بیشتر بر "تهذیب عملی" و "روش‌های تربیتی فردی" تأکید داشت. با پیروزی انقلاب اسلامی، تحول ساختاری در حوزه و جامعه، زمینه را برای "نظام‌مند شدن" و "تخصصی شدن" دانش تربیت اخلاقی فراهم کرد.

استقلال این دانش از اخلاق نظری و تأسیس نهادهای تخصصی، امکان تولید آثاری را فراهم آورد که به صورت متمرکز به مباحث مبانی، مراحل، روش‌ها و مسائل کاربردی تربیت اخلاقی پرداختند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که حوزه علمیه قم با درک نیازهای جامعه، به سمت تولید علمی کاربردی و پاسخگو حرکت کرده است. با این حال، ضرورت ادامه این روند و توجه بیشتر به مسائل جدید جامعه، مانند تربیت اخلاقی در فضای مجازی و مسائل نوظهور اجتماعی، به عنوان چالش‌های آینده این دانش مطرح می‌شود. این پژوهش با ترسیم این سیر تاریخی، به شناخت ظرفیت‌های موجود و شناسایی خلأهای آینده در این دانش کمک می‌کند و راه را برای برنامه‌ریزی‌های آتی در حوزه علمیه هموار می‌سازد.

واژگان کلیدی: اخلاق، تربیت اخلاقی، حوزه علمیه قم، انقلاب اسلامی.

استناد: فایضی، محمدحسین، و موسوی نسب، سید محمدصادق (۱۴۰۴). تاریخ تطور تربیت اخلاقی در سده اخیر حوزه علمیه قم. مجله تربیت اسلامی ۲۰ (۵۴): ۱۴۷-۱۸۴.

۱. مقدمه

هدف اصلی روحانیت و نهاد حوزه علمیه، هدایت در سایه معارف دینی است. یکی از لوازم هدایت، تربیت انسان و یکی از ساحات تربیت، تربیت اخلاقی است. تربیت اخلاقی دانشی است که درصدد تحقیق بخشی به همه آموزه‌های علم اخلاق است (علیزاده، ۱۳۹۹، ص ۲۲)؛ از این رو ضروری است که جایگاه ویژه‌ای در میان علوم مورد نیاز طلاب علوم دینی داشته باشد.

اکنون در آستانه صدمین سال تأسیس حوزه علمیه قم، این سؤال مطرح می‌شود که دانش تربیت اخلاقی در حوزه علمیه قم چه تحولاتی داشته است؟ عوامل این تحولات چیست؟ منابع و متون شاخص تربیت اخلاقی در این دوران کدامند؟ پاسخ به این سؤالات محتوای این مقاله است.

حوزه علمیه قم در سده اخیر با توجه به تحولات سیاسی-اجتماعی و رویکردهای حاکم بر ساختار آموزشی خود، در دو دوره متمایز پیش و پس از انقلاب اسلامی قابل تحلیل است. این دو دوره را می‌توان، به ترتیب، تحت عنوان «دوره زمینه‌سازی» و «دوره شکوفایی علوم اسلامی» دسته‌بندی کرد.

در دوره زمینه‌سازی (پیش از انقلاب)، حوزه علمیه قم به عنوان نهادی نوپا، عمدتاً درگیر حفظ هویت دینی در برابر سیاست‌های دین‌زدایی حکومت پهلوی بود. با وجود محدودیت‌ها، روند تحولات درونی حوزه به گونه‌ای پیش رفت که نه تنها از میراث اسلامی صیانت کرد، بلکه زمینه‌ساز تجسم عینی آن در سایه انقلاب اسلامی شد.

در این مرحله، اگرچه پرداخت به علوم اسلامی عمدتاً متمرکز بر فقه و اصول بود، اما بنیان‌های اولیه برای توسعه دانش‌های اسلامی از جمله اخلاق و تربیت اخلاقی فراهم شد.

با پیروزی انقلاب اسلامی، حوزه وارد دوره شکوفایی شد. در این مرحله، با تقویت جایگاه اجتماعی روحانیت و گسترش ساختارهای آموزشی، امکان پرداخت عمیق‌تر به شاخه‌های مختلف علوم اسلامی، از جمله تربیت اخلاقی، در سطح کلان فراهم آمد.

نشانه‌های این تحول را می‌توان در تأسیس مراکز تخصصی اخلاقی و تربیتی، انتشار انبوه آثار پژوهشی در حوزه اخلاق کاربردی و تربیت اخلاقی، طراحی دوره‌های آموزشی ترکیبی (نظری-عملی) با هدف تربیت مربیان اخلاقی کارآمد و نیز استقلال دانش تربیت اخلاقی از علم اخلاق سنتی مشاهده کرد.

تمرکز این پژوهش بر روی معرفی آثار (اعم از کتاب و مقاله) مربوط به دانش تربیت اخلاقی است؛

به گونه ای که برآمده از حوزه علمیه قم باشند. در این راستا شخصیت حوزوی نویسندگان و یا هویت حوزوی مراکز آموزشی و انتشارات لحاظ شده است.

نتایج پژوهش حاضر می تواند در شناخت وضعیت گذشته دانش تربیت اخلاقی در حوزه علمیه قم و ارزیابی نقاط ضعف و قوت آن و همچنین درک وضعیت موجود برای برنامه ریزی جهت رسیدن به وضعیت مطلوب حوزه علمیه قم در دانش تربیت اخلاقی مفید باشد.

۲. مفاهیم

۱-۲. تربیت اخلاقی

تربیت اخلاقی به معنای زمینه سازی برای اصلاح، رشد و شکوفایی اخلاق متربی با هدف نیل به کمال نهایی است (فقیهی، ۱۳۹۳، ص ۸۲) و علمی که به کشف اصول و قواعد حاکم بر این فرایند می پردازد، دانش تربیت اخلاقی است (احمدپور، ۱۳۹۵، ص ۴۸). این علم عهده دار تبیین روش ها و مراحل تغییر اخلاق نامطلوب آدمی به اخلاق مطلوب و همچنین نحوه مقابله با موانع این مسیر است (همان، ص ۸۳). ژرف اندیشی و پژوهش علمی در دانش تربیت اخلاقی در یک سطح به دنبال کشف مبانی، مراحل، اهداف، شیوه ها، نظام و ارتباط تربیت اخلاقی با علوم دیگر است و در سطحی دیگر به دنبال حل مسائل تربیت اخلاقی با توجه به مبانی، اهداف و روش های تربیت اخلاقی است.

در این مقاله مقصود از تطور تربیت اخلاقی در سده اخیر حوزه علمیه قم، بررسی تطور تربیت اخلاقی به لحاظ حیثیت دانشی آن در قالب آثار علمی و پژوهشی در این حوزه است. بنابراین اقدامات عملی اخلاقی حوزه علمیه قم در سده اخیر مراد نیست.

۲-۲. حوزه علمیه

مراد از حوزه علمیه در پژوهش حاضر، حوزه علمیه شهر مقدس قم است که توسط آیت الله حاج شیخ عبدالکریم حائری در سال ۱۳۴۱ هـ.ق مصادف با سال ۱۳۰۱ شمسی تأسیس شده است (همان، ص ۱۰۴).

حوزه علمیه قم از همان ابتدا با هجرت دانشمندان و بزرگان حوزه از دیگر نقاط کشور و همچنین تبعید برخی مراجع عظام از عتبات به ایران و اجتماع ایشان در قم، مرکزیت پیدا کرد (همان، ص ۱۰۵).

از دیگر حوزه‌های نسبتاً مرکزی می‌توان به حوزه علمیه نجف، مشهد، اصفهان و تبریز اشاره کرد که برخی از آنها همچنان دارای رونق قابل توجهی هستند (سروری، ۱۳۹۸، ص ۱۴۹).

۳. دوره پیش از انقلاب اسلامی؛ دوره زمینه‌ها (۱۳۰۱ ش-۱۳۵۷ ش)

دوره پیش از انقلاب اسلامی، دوره بسترسازی برای شکوفایی حوزه علمیه به خصوص در تخصصی سازی علوم اسلامی، از جمله دانش تربیت اخلاقی است. این دوره شامل زعامت آیت الله حائری، آیات ثلاث، آیت الله بروجردی و همچنین دوره نهضت اسلامی است.

در دوره آیت الله حائری (۱۳۰۱-۱۳۱۵ ش)، تربیت اخلاقی با نظارت مستقیم ایشان و برگزاری دروس مستمر اخلاق در متن برنامه حوزه جای گرفت (زهره‌کاشانی، ۱۳۹۴، ص ۱۱۵ و رضوی، ۱۳۸۳؛ بدلا، ۱۳۷۸، ص ۱۰۰؛ برقی اهری، ۱۳۷۴، ص ۴۲). در دوران زعامت آیات ثلاث (صدر، حجت، خوانساری) (۱۳۱۵-۱۳۲۳ ش)، با وجود چالش‌ها و بحران‌های مختلف، دروس اخلاق بزرگانی چون امام خمینی رحمه الله ادامه یافت (سروری، ۱۳۹۸، ص ۲۴۵).

دوره آیت الله بروجردی (۱۳۲۳-۱۳۴۰ ش)، با تثبیت و بهبود جایگاه حوزه علمیه (سروری، ۱۳۹۸، ص ۲۶۰)، بر احادیث اخلاقی و سیره معصومین علیهم السلام تأکید ویژه‌ای شد و پایه‌های علمی اخلاق تقویت گردید. در این دوره هیئت نظارت بر اخلاق طلاب تشکیل شد؛ این هیئت رفتار طلاب را رصد می‌کرد و موارد انحرافی را گزارش می‌داد (حاج امین نجف‌آبادی، ۱۳۹۲، ص ۱۴۵).

در نهایت، دوره نهضت انقلاب اسلامی (۱۳۴۰-۱۳۵۷ ش) شاهد پیشرفت‌های آموزشی چشمگیری بود که به تأسیس مدارس جدیدی چون مدرسه حقانی، مؤسسه در راه حق و... و نیز تحول در شیوه‌های تدریس انجامید (سروری، ۱۳۹۸، ص ۵۰۱).

توجه به دانش اخلاق (و در ضمن آن تربیت اخلاقی) در این دوره افزایش یافت به‌عنوان مثال در مدرسه علوی گلپایگانی به پیشنهاد شهید بهشتی به صورت رسمی و به‌عنوان ماده درسی، کلاس اخلاق (غیر از درس اخلاق عمومی) برگزار می‌شد (روحانی، ۱۳۹۱، ص ۹۷).

این تحولات گام‌به‌گام، زمینه را برای شکوفایی و تخصصی شدن هرچه بیشتر علوم اسلامی، به‌ویژه دانش اخلاق و تربیت اخلاقی، پس از پیروزی انقلاب اسلامی فراهم آورد.

در این دوران با وجود اینکه فقهاء اهتمام جدی به مسئله تهذیب و تربیت عملی طلاب داشتند، تمرکز بر فقه و اصول به عنوان علوم اصلی (سروری، ۱۳۹۸، ص ۲۳۲؛ عسکری، ۱۳۸۱، ص ۵۶) و نیز فشارهای سیاسی (مانند تعطیلی موقت درس اخلاق امام خمینی توسط شهربانی و انتقال آن به مدرسه ملاصادق) مانع گسترش نقطه های روشن در پردازش علمی به دانش اخلاق و تربیت اخلاقی و مانع شکل گیری پژوهش نظام مند در این حوزه شد (سروری، ۱۳۹۸، ص ۲۴۵).

بر این اساس از آنجاکه مباحث تربیت اخلاقی به صورت مندرج در دانش اخلاق مطرح می شد (احمدپور، ۱۳۹۵، ص ۴۹)؛ در دوره پیش از انقلاب اسلامی، اثری مستقل در باب دانش تربیت اخلاقی به معنای تخصصی آن یافت نشد.

با این حال، آثاری در زمینه مباحث اخلاقی و تربیتی از سوی شخصیت های برجسته علمی و اخلاقی به نگارش درآمده اند که با تحلیل محتوای آنها، می توان به نکات مهمی درباره دانش تربیت اخلاقی و نوآوری های صورت گرفته در این حوزه پی برد. در ادامه به این آثار و تحلیل دانشی آنها می پردازیم.

۳-۱. تحلیل دانشی تربیت اخلاقی در آثار برجسته پیش از انقلاب اسلامی

۳-۱-۱. آثار میرزا جواد ملکی تبریزی

یکی از شخصیت های برجسته در زمینه تربیت اخلاقی و معنوی، در آغازین روزهای احیای حوزه علمیه قم، آیت الله میرزا جواد ملکی تبریزی (متوفی ۱۳۴۳ق / ۱۳۰۴ش، قم) است. ایشان با نگارش آثاری مانند «اسرار الصلاة»، «رساله لقاء الله» و «مراقبات»، به صورت ضمنی، اصول و روش های تربیت اخلاقی را تبیین کرده و تأثیر عمیقی بر تحول اخلاقی و معنوی افراد گذاشتند.

تلاش های ایشان در راستای ارتقای اخلاق و سلوک عرفانی، به عنوان یک الگوی معتبر شناخته می شود. علما و دانشمندان شهیر پس از ایشان نظیر علامه طباطبایی، علامه حسینی طهرانی و امام خمینی رحمتهما الله از ایشان به بزرگی یاد کرده اند و برای نظریات ایشان جایگاه والایی قائل بوده اند (ملکی، ۱۳۸۵، ص ۹).

با توجه به آثار ایشان می توان مبانی تربیتی ایشان را «جامعیت انسان» به عنوان نسخه کامل عالم هستی، «فقر ذاتی» سالک در برابر خداوند و نیاز به استمداد از او، و «تفاوت متربیان» در مسیر سلوک

و لزوم یافتن راه نزدیک برای هر شخص دانست (ص ۹؛ ملکی، ۱۳۹۹، ص ۳۰۷، ۱۰۶، ۳۲۵، ۳۳۵؛ ملکی، ۱۳۸۵، ص ۲۴۲).

وی رعایت «حدود شریعت» و اصل «تدریج و مدارا با نفس» را در تربیت سالک ضروری می دانست و گناه را مانع فهم حقایق دینی تلقی می کرد (ملکی، ۱۳۹۹، صص ۲۷۲-۲۷۳، ۱۴۹؛ ملکی، ۱۳۸۵، ص ۴۹۲، ۵۵۳).

از روش های تربیتی مورد توجه ایشان می توان به «تفکر»، نهادینه کردن «محبت الهی»، «مراقبه» در اقسام مختلف (مانند اصلاح قلب و نفی خواطر)، التفات به «توبه» و «توسل به انسان کامل» (ائمه معصومین) اشاره نمود که هر یک نقش محوری در ارتقای روحی سالک ایفا می کردند (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۱۶، ۱۷، ۲۵، ۴۹، ۵۵، ۶۷، ۶۹، ۱۲۶، ۱۶۶، ۲۵۷، ۴۲۵؛ ملکی، ۱۳۸۵، ص ۵۶، ۱۲۲).

توجه دادن مرتبی به اوقات و ایام خاص و شریف، یکی از روش های تربیتی میرزا جواد ملکی تبریزی است که می توان آن را نوعی نوآوری در مباحث تربیتی اخلاق به شمار آورد. این وجه از تربیت، کمتر در سایر آثار اخلاقی مورد تأکید قرار گرفته است. ایشان «توجه به اوقات» و «ایام» را رأس المال و سرمایه مرتبی می دانست (ملکی، ۱۳۹۹، ص ۱۱۵).

۳-۱-۲. آثار شیخ عباس قمی

یکی دیگر از شخصیت های تأثیرگذار در حوزه علمیه قم شیخ عباس قمی است. آیت الله شیخ عبدالکریم حائری با هدف تقویت روحیه اخلاقی و معنوی طلاب از شیخ عباس قمی برای برگزاری درس اخلاق دعوت می کرد (سروری، ۱۳۹۸، ص ۲۱۵؛ دوانی، ۱۳۷۵، ص ۱۰۷). از این رو بررسی آثار اخلاقی و تربیتی ایشان که استاد برجسته ای در حوزه علمیه قم بودند و آثار ایشان منشأ اثر در میان عموم مردم و طلاب می شد شایسته است.

مهم ترین کتاب حدیثی ایشان سفینه البحار و مدینه الحکم و الاثار است که فهرست موضوعی تفصیلی برای احادیث کتاب عظیم و بیش از صد جلدی بحارالانوار شمرده می شود. این کتاب در سال ۱۳۴۴ ه. ق و در ایامی که شیخ عباس قمی برای تدریس به حوزه علمیه قم آمده بودند، منتشر شد. می توان کتاب سفینه البحار را یکی از آثار مهم مکتب اخلاق نقلی و روایی به حساب آورد؛ چراکه

محدث قمی با مهارت فراوان فهرست جامعی از موضوعات مطرح شده در سرتاسر کتاب بحارالانوار آورده است که بسیاری از این موضوعات، اخلاقی و تربیتی است.

به عنوان مثال ذیل حرف حاء وقتی به عنوان حسد می رسد ابتدا تعریفی از آن ارائه می دهد سپس روایات برگزیده ای را در باب مذمت حسد می آورد و پس از آن به شرح روایات می پردازد (محدث قمی، ۱۳۴۴ق، ج ۲، ص ۱۷۳).

ترتیب مباحث به گونه ای است که مخاطب با خواندن آنها تحت تأثیر قرار می گیرد و مباحث هرچه جلوتر می رود، مخاطب قبح بیشتری را برای رذیله حسد برداشت می کند. در نهایت محدث قمی حکایتی عجیب در مذمت حسد می آورد تا به صورت کامل بر مخاطب خویش تأثیر بگذارد (همان، ص ۱۷۸). نحوه چینش روایات اخلاقی و بیان حکایات در میانه آنها را می توان به عنوان نوآوری در زمینه نگارش اخلاق روایی به حساب آورد.

از دیگر آثار ایشان که می توان به عنوان اخلاق روایی با رویکرد تربیتی به حساب آورد کتاب شرح حکم نهج البلاغه است که با بیانی مختصر و شیوا و نیز با تقسیم بندی مناسب، مطالب اخلاقی و تربیتی را ذیل حکمت های نهج البلاغه آورده است.

از دیگر کتب اخلاقی ایشان پنجاه درس اخلاق، کلمات طریقه است که شامل پنجاه مدخل اخلاقی برگرفته از آیات، روایات و متون اخلاق اسلامی است.

نویسنده در توضیح مداخل، به اختصار بسنده کرده و در آغاز هر مدخل با پندی ایجابی و یا سلبی و لحنی خطابی خواننده را به وانهادن یا به جا آوردن کاری و یا پذیرش حالتی می خواند که این موضوع نشان از رویکرد تربیتی این کتاب اخلاقی است.

اثر دیگر ایشان کتاب شریف مقامات العلیة فی موجبات السعادة الابدیة است که خلاصه ای از دو کتاب با ارزش و مفید «معراج السعادة» و «حلیة المتقین» می باشد.

مؤلف در باب دوم از بخش اول، مطالب تربیتی را تحت عنوان «تفصیل اخلاق حسنه و رذیله، و فواید و مفاسد آنها، و کیفیت کسب اخلاق حسنه و معالجه اوصاف ذمیمه» آورده است (محدث قمی، ۱۳۸۹، ص ۵۶). در خاتمه این باب ذیل عنوان «مواردی که طالب پاکی نفس باید بداند» توصیه های تربیتی را به مخاطبان می دهد (همان، ص ۲۲۹).

۳-۱-۳. آثار امام خمینی

امام خمینی را می‌توان به‌عنوان شاخص‌ترین شخصیت علمی اخلاقی حوزه علمیه قم به حساب آورد؛ چراکه از سویی آثار علمی ایشان متعدد بوده و در میان مردم و طلاب نفوذ زیادی داشته است و از سویی دیگر رهبری نهضت انقلاب اسلامی توسط ایشان منجر به توسعه و تعمیق علوم اسلامی از جمله علم اخلاق و مباحث تربیت اخلاقی شده است.

در میان آثار ایشان می‌توان گفت حضرت امام به آثار اخلاقی اش بیش از دیگر آثارشان تعلق خاطر داشته و نشر آن‌ها را لازم‌تر می‌دانسته است. دلیل این نکته، بند ششم وصیت‌نامه ایشان است که در ۱۵ دی ماه ۱۳۵۶ برابر با ۲۵ محرم ۱۳۹۸ در نجف اشرف نوشته‌اند: کتب خطی این جانب را در صورت امکان، طبع کنند و اگر کسی خواست طبع کند در اختیار او بگذارند به‌طوری که ضایع نشود؛ خصوصاً کتب اخلاقی را (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۲۹۳).

آثار اخلاقی حضرت امام عبارت‌اند از شرح چهل حدیث، آداب الصلاة، شرح حدیث جنود عقل و جهل و جهاد اکبر. در میان این آثار کتاب شریف شرح چهل حدیث ایشان به‌عنوان مفصل‌ترین و نیز مشهورترین اثر اخلاقی شناخته می‌شود؛ از این‌رو به تنها به تحلیل رویکرد تربیتی این اثر ارزشمند می‌پردازیم.

در کتاب چهل حدیث امام خمینی، همانند غالب دیگر کتب اخلاقی اسلامی، نظام فضیلت‌گرایی اخلاق ارسطویی به‌عنوان مبنای غالب اخلاقی معرفی شده است. این نظام بر پایه تحلیل قوای نفس، فضائل و رذائل اساسی و قاعده اعتدال ارسطویی شکل گرفته است. همچنین، مبانی هستی‌شناختی خاص اسلام نیز در این نظام اخلاقی گنجانده شده است.

به‌عنوان نمونه، امام خمینی مسئله فقر مطلق انسان در برابر خداوند را به‌عنوان یکی از مبانی اصلی انسان‌شناختی در اخلاق مطرح می‌کند (خمینی، ۱۳۸۰، ص ۷۰).

از دیگر مبانی مهم انسان‌شناختی در تربیت اخلاقی، مفهوم تربیت‌پذیری انسان است. امام خمینی تأکید می‌کنند که اگر قوای نفسانی انسان تحت تربیت اولیای الهی قرار گیرد، قوه کامل انسانی او شکوفا می‌شود و تمامی ابعاد نفسانی او تحت تأثیر این تربیت قرار می‌گیرد، و در نتیجه، انسان به کمال انسانی دست می‌یابد (همان، ص ۱۶۹).

تغییرپذیری انسان برای تربیت اخلاقی در بیان امام خمینی به این صورت است که هر عملی که انسان انجام می‌دهد، تأثیری در روح او می‌گذارد، چه مثبت و چه منفی. لذت‌ها باعث ایجاد علاقه به دنیا می‌شوند و اگر انسان در این لذت‌ها غرق شود، از توجه به خدا غافل می‌گردد. اگر به سمت معنویات و توجه به خدا گرایش پیدا کند، می‌تواند به تغییر مثبت در خود دست یابد و از وابستگی به دنیا دور شود (همان، ص ۱۷۰).

درباره روش‌های تربیت اخلاقی، کتاب چهل حدیث، با تأکید بر «جهاد با نفس» آغاز می‌شود و مخاطب را به مبارزه با هوس‌ها و سرکشی نفس دعوت می‌کند. به نظر امام، نخستین گام در این مسیر، ایجاد دغدغه در مربی برای مبارزه با نفس است (همان، ص ۶). در احادیث ۲ تا ۱۰، به دوازده صفت رذیله مانند ریا، عجب، کبر و حب دنیا پرداخته شده که لازم است انسان قبل از هر چیز، آنها را از خود دور کند. این رذایل به‌عنوان بنیادی‌ترین موانع در تربیت اخلاقی شناخته می‌شوند.

نویسنده در احادیث ۱۳ تا ۳۲، به صفات حمیده‌ای همچون توکل، خوف و رجا اشاره می‌کند و بر این نکته تأکید می‌کند که پیشگیری و اصلاح اخلاق، مقدم بر رشد و شکوفایی آن است. روش تربیت اخلاقی ایشان بر تفکر، تعقل و شناخت پایه‌گذاری شده و مهم‌ترین معرفت، شناخت نفس و در پی آن خداشناسی است (همان، ص ۶ و ص ۴۱۳). امام یادآور می‌شود که اینها معارفی نیستند که تنها با یادگیری به دست آیند؛ بلکه نیازمند تهذیب نفس و پاکسازی دل از رذایل اند (همان، ص ۴۱۲).

نکته‌ای که امام خمینی در نگارش کتاب اخلاقی تأکید می‌کنند قابل توجه است. ایشان بر این نظرند که متن کتاب اخلاقی باید به‌گونه‌ای باشد که به تربیت اخلاقی مدد رساند (خمینی، ۱۳۸۲، ص ۱۳). لذا نوشتن کتاب از سوی مربی می‌تواند روشی منحصر به فرد برای تربیت مربی باشد؛ چراکه دست مربی برای بیان هر نکته‌ای باز است و از سویی روشی غیرمستقیم است که تأثیرگذاری بیشتری نسبت به روش مستقیم دارد.

از این رو نکته ممتاز این کتاب، ترکیب موعظه با دیالوگ درونی است. امام خمینی نه از موضع مرجعیتی دور، بلکه همچون هم‌سفری آگاه، اشتباهات مشترک انسان‌ها را برملا می‌کند. عباراتی مانند «عبادت من و تو» (خمینی، ۱۳۸۰، ص ۷۳) نه تنها فروتنی نویسنده را نشان می‌دهد، بلکه مخاطب را به «خود-ارزیابی» بدون احساس تحقیر ترغیب می‌کند. این روش غیرمستقیم، تأثیر کلام را به مراتب فراتر از دستورات صرف می‌برد.

خواننده در سراسر کتاب با موعظه‌ها و بیانات امام، احساس همدلی و نزدیکی می‌کند عباراتی چون «وای به حال من و تو از این غفلت» (خمینی، ۱۳۸۰، ص ۱۵۱)، فاصله مری و متری را به صفر می‌رساند. این همزادپنداری عالمانه، مخاطب را بدون احساس تحقیر، به نقد درونی وامی‌دارد. همچنین، توجه به اصل تدریج از نکات کلیدی در روش تربیت اخلاقی امام خمینی است. ایشان در ارائه دستوراتی همچون ضبط خیال، بر تمرکز فکری بر مسیر تقرب، عدم توجه به خیالات قبیح، مشغول شدن به شکر خدا و استغاثه به خداوند تأکید می‌کنند (همان، ص ۱۷) این گام‌ها به تدریج انسان را به تعالی و نزدیکی به خداوند هدایت می‌کنند.

۳-۱-۴. آثار شهید مطهری

شهید مرتضی مطهری به‌عنوان پرورش‌یافته حوزه مقدس علمیه قم، صاحب نظری ژرف‌اندیش و محقق دقیق در حوزه‌های متعدد معارف اسلامی شناخته می‌شود. به دلیل جامعیت وی، تفکرات او در بیان مسائل از گستردگی ویژه‌ای برخوردار است.

از جمله آثار شهید مطهری، آثار اخلاقی عرفانی اوست که در دو جلد بیست و دوم و بیست و سوم از مجموعه آثار شهید مطهری جمع‌آوری شده است.

در میان این آثار، اثری ممتاز در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی وجود دارد که می‌توان آن را نقطه عطف و تحول در آثار تربیت اخلاقی پیش از انقلاب اسلامی به حساب آورد؛ چراکه به صورت مستقل به مباحث تربیتی پرداخته است و مباحث تربیتی را به صورت نظام‌مند ارائه می‌کند.

عنوان این اثر «تعلیم و تربیت در اسلام» است که به وضوح از فهرست کتاب معلوم می‌شود، سنخ مباحث تربیتی در این کتاب در حوزه تربیت اخلاقی است.

در این کتاب ضمن بررسی اصول و مبانی تربیت مانند نسیت اخلاق، معیار فعل اخلاقی، پرورش یا مبارزه با خود، مراحل خروج از خودخواهی، توجه به استعدادهای انسانی، به عوامل تربیت نیز شامل تعلیم و پرورش عقل، تزکیه نفس، عبادت، مراقبه و محاسبه، معاشرت با صالحان، ازدواج، جهاد و کار پرداخته شده است.

شهید مطهری در این کتاب به مجموعه‌ای از روش‌های تربیت اخلاقی اشاره می‌کند. روش اول

تربیت عقلانی است. وی راه تربیتی اسلام را پرورش، رشد و استقلال بخشیدن به عقل می‌داند، نه کوبیدن و خفه کردن و خاموش کردن آن (مطهری، ۱۳۹۷، ص ۱۹۴)

روش دوم خودشناسی است. ایشان در بیان مراد از خودشناسی، یافتن کرامت و عزت نفس را مطرح می‌کند و بیان می‌دارد که و اخلاق اسلامی با دست گذاشتن روی یافتن خود واقعی و کرامت نفس، تمام استعدادهای وجود انسان را هماهنگ با هم و بدون افراط و تفریط شکوفا می‌کند (مطهری، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۸۱۶). روش سوم عادت‌سازی است. شهید بیان می‌کند که برخی عادت‌ها موجب تقویت اراده می‌شود (مطهری، ۱۳۹۸، ص ۳۸).

۴. دوره پس از انقلاب اسلامی؛ دوره شکوفایی (۱۳۵۷ تا زمان حاضر)

رابطه میان بالندگی حوزه علمیه و پیروزی انقلاب اسلامی، پیوندی دوسویه و عمیقاً تأثیرگذار است. از یک‌سو، انقلاب اسلامی ثمره بیداری و مجاهدت‌های حوزه علمیه بود و از سوی دیگر، خود به عاملی قدرتمند برای تحول و شکوفایی بی‌سابقه حوزه مبدل گشت.

این تعامل پویا، به پیدایش نهادها و مؤسسات آموزشی، پژوهشی و تربیتی نوینی انجامید. حوزه انتشارات با جهشی کم‌نظیر مواجه شد و ساختار آموزشی حوزه، دگرگونی و پیشرفتی قابل توجه را تجربه کرد.

مجموعه این تحولات، بستر غنی برای پژوهش‌های ژرف در تمامی علوم اسلامی، از جمله اخلاق و تربیت اخلاقی، را مهیا ساخت و به افزایش چشمگیر تألیفات علمی در این عرصه‌ها انجامید.

بررسی سیر تطور دانش تربیت اخلاقی پس از انقلاب اسلامی، از آنرو حائز اهمیت است که پژوهشگران این عرصه را، هم در شناخت ظرفیت‌های دانشی موجود و گام‌های برداشته‌شده یاری می‌رساند و هم خلأهای موجود در پردازش علمی این حوزه را نشان می‌دهد.

این بخش با رویکردی علت‌یابی، عوامل کلیدی مؤثر بر تحول دانش تربیت اخلاقی را تحلیل می‌کند. در گام بعدی، به بررسی آثار پژوهشی این دوره، شامل کتاب‌های تخصصی و مقالات علمی که مبانی نظری و الگوهای عملی تربیت اخلاقی را شکل داده‌اند، می‌پردازد.

۴-۱. عوامل مؤثر بر تحول دانشی تربیت اخلاقی در حوزه علمیه

با وقوع انقلاب اسلامی در ایران، دانش تربیت اخلاقی در حوزه علمیه وارد مرحله‌ای نوین شد. این تحول، نتیجه مجموعه‌ای از عوامل بود که موجب شد تا این دانش در قالب آثار علمی و پژوهشی اخلاقی به صورت ویژه و در نهایت به صورت مستقل به عرصه تربیت اخلاقی پردازد. در ادامه به برخی از عوامل کلیدی تحول دانش تربیت اخلاقی در حوزه علمیه می‌پردازیم.

۴-۱-۱. تأثیر فضای اجتماعی-سیاسی پس از انقلاب اسلامی بر تحول دانش تربیت اخلاقی

پس از انقلاب اسلامی، حوزه علمیه با هماهنگی با شرایط سیاسی-اجتماعی جدید و پذیرش مسئولیت حمایت از ایدئولوژی نظام اسلامی، تحولی اساسی در رویکرد خود ایجاد کرد. این تغییر جایگاه، مسئولیت‌ها و دغدغه‌های جدیدی را برای حوزویان ایجاد کرد که به صورت مستقیم با تربیت اخلاقی جامعه در ارتباط بود. حضور روحانیون در مناصب مدیریتی، آموزشی، قضایی و فرهنگی (مانند آموزش و پرورش، دانشگاه‌ها، صدا و سیما و...) آنها را با مسائل و چالش‌های تربیتی و اخلاقی جامعه به صورت مستقیم درگیر کرد. این درگیری عملی، نیاز به تولید محتوای کاربردی و پاسخگو را پررنگ‌تر ساخت.

همچنین حضور جدی‌تر حوزه در عرصه اجتماعی، آن را در معرض مسائل و پدیده‌های نوظهوری قرار داد که پیش از آن کمتر مورد پرداخت دانشی حوزه علمیه بود.

فضای اجتماعی-سیاسی پس از انقلاب اسلامی، به‌عنوان بستر اصلی، فرصت‌های بی‌نظیری را برای حوزه علمیه فراهم کرد. این عامل زمینه‌ساز ظهور تحولات دیگری در زمینه دانش تربیت اخلاقی گشت که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود.

۴-۱-۲. تخصص‌گرایی در علوم اسلامی

یکی از مهم‌ترین عوامل تحول در دانش تربیت اخلاقی حوزه علمیه، حرکت این نهاد به سمت تخصص‌گرایی است. پیش از انقلاب، حوزه عمدتاً بر دروس فقه و اصول تمرکز داشت (سروری، ۱۳۹۸، ص ۲۳۲)، اما پس از آن، به منظور پاسخگویی به نیازهای جدید جامعه و نظام، رشته‌های تخصصی متعددی در علوم اسلامی پایه‌ریزی شد.

تخصص‌گرایی در علوم اسلامی منجر به دو نتیجه مهم شد که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۴-۱-۲-۱. تنوع‌بخشی برنامه‌های درسی ورشته‌ها

این تخصص‌گرایی موجب شد که اخلاق اسلامی به‌عنوان جزء جدایی‌ناپذیر از برنامه‌های درسی مطرح شود. به‌عنوان مثال، در سطوح پایین‌تر، درس اخلاق به یک واحد اجباری تبدیل شد تا تمامی طلاب با مبانی آن آشنا شوند. در سطوح بالاتر، با تأسیس رشته تخصصی اخلاق اسلامی و گرایش‌های متنوع آن، امکان پژوهش و تعمق بیشتر در این زمینه فراهم آمد:

فلسفه اخلاق: به بررسی مبانی عقلی و نقلی احکام اخلاقی و تحلیل مکاتب اخلاقی غربی می‌پردازد. اخلاق کاربردی: برای حل چالش‌های اخلاقی نوظهور در حوزه‌هایی مانند پزشکی، محیط زیست و فناوری، بر فقه شیعه تکیه می‌کند.

تربیت اخلاقی: به طراحی روش‌های عملی برای آموزش اخلاق به نسل جوان، خانواده‌ها و مؤسسات آموزشی با الهام از سیره معصومین (علیهم‌السلام) اختصاص دارد.

اخلاق عرفانی: مباحث اخلاقی را با سیر و سلوک عرفانی براساس آثار بزرگان این عرصه تلفیق می‌کند (معاونت آموزش حوزه علمیه قم، ۱۴۰۰، ص ۳۹).

همچنین، رشته تعلیم و تربیت اسلامی با گرایش‌هایی مانند تربیت اخلاقی و مشاوره اخلاقی در سطوح عالی (دکتری) ایجاد شد (همان، ص ۴۲). تا به طراحی برنامه‌های عملی برای آموزش معارف دینی و ارائه خدمات مشاوره تخصصی پردازد. این تغییر ساختاری، زمینه را برای تولید آثار عمیق و تخصصی فراهم کرد و به دانش تربیت اخلاقی جایگاهی آکادمیک و مستقل بخشید.

یکی از پیامدهای کلیدی این تخصصی‌سازی، جدا شدن دانش تربیت اخلاقی از دانش اخلاق به‌عنوان یک رشته مستقل بود. این تفکیک به دلیل اهمیت ویژه‌ای بود که مسئله تربیت و پرورش اخلاقی نسبت به توصیف صرف ارزش‌های اخلاقی پیدا کرده بود. پیش از انقلاب، مباحث مربوط به روش‌های ایجاد فضیلت‌ها و دوری از ذیلت‌ها به صورت مندرج در دانش اخلاق کلی مطرح می‌شد، اما پس از آن، به دلیل عمق و گستردگی مباحث، به‌عنوان یک حوزه مستقل شناخته شد.

۴-۱-۲-۲. پیدایش نهادهای تخصصی

پیدایش نهادهای تخصصی، تحولی عمیق در ساختار آموزشی و پژوهشی حوزه علمیه ایجاد کرد. این مراکز، هرچند با رویکردی دانشگاهی، هویتی حوزوی داشته و با تأسیس رشته‌های تخصصی، به تبیین و تولید دانش در زمینه تربیت اخلاقی پرداختند که در ادامه به معرفی برخی از فعال‌ترین آن‌ها در عرصه دانش تربیت اخلاقی اشاره می‌شود.

لازم به ذکر است که معرفی برخی آثار مرتبط با دانش تربیت اخلاقی که اثر مجموعه‌های ذیل هستند، در ادامه به صورت جداگانه خواهد آمد.

۴-۱-۲-۲-۱. مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله، که در سال ۱۳۷۲ توسط علامه مصباح یزدی تأسیس شد، نقطه عطفی در تاریخ تخصص‌گرایی علوم اسلامی در حوزه علمیه قم به شمار می‌رود. علامه مصباح یزدی با درک عمیق از نیازهای فکری جامعه و نظام اسلامی، این مؤسسه را با هدف تولید محتوای علمی و تربیت نیروی متخصص پایه‌گذاری کرد.

این مؤسسه به‌ویژه در زمینه تربیت اخلاقی نقشی کلیدی ایفا کرده است. گروه اخلاق وابسته به این مؤسسه، یکی از مهم‌ترین و پیشروترین مراکز در این حوزه است. این گروه فعالیت خود را در سال ۱۳۸۱ با عنوان «واحد تربیت مربی اخلاق» آغاز کرد، سپس در سال ۱۳۹۰ به «مرکز تخصصی اخلاق» ارتقا یافت و نهایتاً در سال ۱۳۹۷ به «گروه آموزشی اخلاق» تبدیل شد (حسین‌خانی، ۱۴۰۳). این روند نشان‌دهنده رشد و تعمیق فعالیت‌های علمی و تربیتی این مجموعه است.

این مؤسسه تاکنون با انتشار بیش از ۷۰ عنوان کتاب و مقاله تخصصی در حوزه تربیت اخلاقی، دارای بیشترین آثار در این زمینه در میان مراکز حوزوی است. این آثار در نشریات وابسته به مؤسسه، از جمله نشریه «معرفت اخلاقی»، «اسلام و پژوهش‌های تربیتی» و «معرفت» و همچنین انتشارات خود مؤسسه منتشر شده‌اند (پایگاه اینترنتی نورمگز، بی‌تا، پایگاه اینترنتی انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، بی‌تا).

۴-۱-۲-۲. «پژوهشکده اخلاق و معنویت» پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

پژوهشکده اخلاق و معنویت پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، یکی از مراکز مهم در زمینه دانش تربیت اخلاقی است که فعالیت خود را از سال ۱۳۸۲ با عنوان گروه اخلاق و تربیت آغاز کرد. در دوره جدید، این پژوهشکده با سه گروه پژوهشی مجزا با عناوین اخلاق، تربیت و مطالعات اسلام و معنویت به فعالیت خود ادامه می‌دهد.

یکی از اهداف اصلی این مجموعه، گفتمان‌سازی در زمینه اخلاق کاربردی، تربیت اخلاقی و معنویت اسلامی است. پژوهشکده اخلاق و معنویت تاکنون با انتشار بیش از ۲۵ اثر (شامل کتاب و مقاله) در زمینه تربیت اخلاقی، در این حوزه نقش مؤثری ایفا کرده است. این آثار از طریق نشریه «مطالعات اخلاق کاربردی» و انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم منتشر شده‌اند (پایگاه اینترنتی نورمگز، بی‌تا، پایگاه اینترنتی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، بی‌تا).

۴-۱-۲-۳. «گروه علوم تربیتی» پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در سال ۱۳۶۲ با هدف بازنگری و تدوین متون درسی و پژوهش در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی تأسیس شد. یکی از اهداف اصلی این گروه، تهیه و تدوین منابع آموزشی مورد نیاز دانشگاه‌ها و حوزه‌ها در رشته‌های مختلف، از جمله تربیت اخلاقی است. این گروه با نهادهای اجرایی مانند سازمان آموزش و پرورش و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی همکاری گسترده‌ای دارد. انتشار دوفصلنامه علمی-پژوهشی تربیت اسلامی نیز یکی دیگر از فعالیت‌های کلیدی این مجموعه است. گروه علوم تربیتی تاکنون بیش از ۲۲ اثر (شامل کتاب و مقاله تخصصی) در زمینه تربیت اخلاقی منتشر کرده است که در قالب نشریه «تربیت اسلامی» و انتشارات خود پژوهشگاه به چاپ رسیده‌اند (پایگاه اینترنتی نورمگز، بی‌تا، پایگاه اینترنتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، بی‌تا).

۴-۱-۲-۴. «گروه مدرسی اخلاق» دانشگاه معارف اسلامی

گروه مدرسی دانشگاه معارف اسلامی در سال ۱۳۸۵ آغاز به کار کرد. این دانشگاه با وجود آنکه از نظر

ساختاری زیرمجموعه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری است، به دلیل هویت حوزوی اعضا، هیئت امنای و دانشجویان، ماهیتی حوزوی نیز دارد.

یکی از اهداف اصلی این گروه در یک برنامه بلندمدت، تدوین و تألیف کتب درسی متناسب با رشته‌های دانشگاهی است. این مجموعه تاکنون بیش از ۲۲ اثر مرتبط با تربیت اخلاقی، شامل کتاب و مقاله، را در قالب نشریه «پژوهشنامه اخلاق» و انتشارات «دفتر نشر معارف» منتشر کرده است (پایگاه اینترنتی نورمگز، بی‌تا و پایگاه اینترنتی دفتر نشر معارف، بی‌تا).

۴-۱-۲-۵. جامعة المصطفی العالمیه

جامعة المصطفی العالمیه یک نهاد بین‌المللی با هویت حوزوی است که بر سه محور آموزشی، پژوهشی و تربیتی فعالیت می‌کند. این نهاد با جذب دانشجویان از سراسر جهان، به گسترش علوم اسلامی و پرورش عالمان متعهد می‌پردازد.

این دانشگاه با رویکردی ترکیبی، آموزش‌های آکادمیک را با مبانی دینی در رشته‌های مختلفی مانند فقه، فلسفه، و اخلاق در کنار علوم انسانی اسلامی محور (حقوق، اقتصاد و...) ارائه می‌دهد. این مجموعه تاکنون بیش از ۱۸ اثر مرتبط با تربیت اخلاقی را در قالب نشریه «فقه تربیتی» (با عنوان سابق «راه تربیت») و انتشارات «نشر المصطفی» به چاپ رسانده است (پایگاه اینترنتی نورمگز و پایگاه اینترنتی جامعة المصطفی العالمیه، بی‌تا).

۴-۱-۲-۶. مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت، وابسته به وزارت علوم، با هدف گسترش و تعمیق مطالعات در دو حوزه بنیادین اخلاق و تربیت در شهر قم و در سال ۱۳۹۰ تأسیس شده است. این مؤسسه با جذب دانشجویان ممتاز، به تربیت نیروی متخصص و متعهد برای پاسخگویی به نیازهای جامعه در مسائل اخلاقی، تربیتی و خانواده می‌پردازد.

مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت با کسب مجوز از وزارت علوم، دوره‌های تحصیلات تکمیلی کارشناسی ارشد را در رشته‌هایی همچون اخلاق کاربردی، تربیت اخلاقی، روان‌شناسی اسلامی و

مشاوره و راهنمایی برگزار می‌کند. فعالیت‌های این مؤسسه جایگاه علمی و پژوهشی آن را در حوزه مطالعات اخلاقی تثبیت کرده است، به‌طوری که تاکنون حداقل ۲۰ پایان‌نامه در رشته تربیت اخلاقی در این مرکز به مرحله دفاع رسیده است (پایگاه اینترنتی مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت، بی‌تا).

۴-۲. دسته‌بندی موضوعی میراث علمی تربیت اخلاقی در حوزه علمیه

پس از انقلاب اسلامی، با دگرگونی نظام آموزشی حوزه‌های علمیه، به تدریج دانش تربیت اخلاقی از اخلاق نظری استقلال یافت. نقطه آغازین این استقلال، از دهه‌ی هشتاد به بعد و با آثاری همچون «تربیت اخلاقی» اثر محمد داودی، رقم خورد.

این جدایی، که ناشی از اهمیت فزاینده‌ی پرورش عملی فضایل بود، به تولید رویکردها و روش‌های نظام‌مند تربیتی انجامید. بدین ترتیب، با تفکیک مفهومی تربیت اخلاقی از اخلاق و نیز نهادسازی آموزشی و تألیف آثار تخصصی، شاهد تولد رشته‌ای مستقل و پویا در این حوزه هستیم. سیر این تحول، بستر لازم برای دسته‌بندی و تحلیل ادبیات علمیِ تربیت اخلاقی را فراهم آورده است که در ادامه به برخی از موضوعات کلیدی و آثار مربوط به آن‌ها اشاره می‌کنیم.

۴-۲-۱. آثار ناظر بر مبانی و کلیات دانش تربیت اخلاقی (فلسفه اخلاق و تربیت)

این بخش به معرفی آثاری می‌پردازد که در حکم دروازه‌های ورود به قلمرو دانش تربیت اخلاقی هستند. این متون یا به مبانی و فلسفه تربیت از جمله دانش تربیت اخلاقی می‌پردازند و یا به ترسیم کلیتی از مباحث این دانش اهتمام ورزیده‌اند.

هدف اصلی این آثار، فراهم آوردن یک چهارچوب مفهومی اولیه برای مخاطب است تا پیش از ورود به جزئیات، درکی جامع از این حوزه نوین کسب کند.

از جمله اولین آثار برجسته در این زمینه، که گامی مهم در معرفی و استقلال‌بخشی این دانش برداشته‌اند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

کتاب «تربیت اخلاقی» اثر محمد داودی: این کتاب به‌عنوان یک منبع پایه و جامع، راه و رسم تربیت اخلاقی را با رویکردی عمیقاً برخاسته از سیره نورانی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت مطهرشان علیهم السلام واکاوی می‌کند.

داودی در این اثر، با استخراج و تدوین اهداف، مبانی، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی از متن تعالیم و سبک زندگی معصومین (علیهم‌السلام)، تصویری منسجم و کاربردی از این دانش ارائه می‌دهد.

کتاب «رهیافتی بر اخلاق و تربیت اسلامی» به نگارش فتح‌الله نجارزادگان: این کتاب نیز با دیدگاهی جامع، مباحث تربیت اخلاقی را از منظر اسلامی مورد بحث قرار می‌دهد.

نجارزادگان با بررسی مبانی الهیاتی اخلاق، اهمیت خودشناسی، چگونگی پرورش فضایل فردی و اجتماعی، و تحلیل رذایل اخلاقی همراه با راهکارهای مقابله با آن‌ها، یک چهارچوب نظری و عملی غنی برای تربیت اخلاقی در اسلام فراهم می‌آورد.

مقاله «چیستی و امکان تربیت اخلاقی»: این اثر، که گزارشی از مصاحبه با احد فرامرز قراملکی در سال ۱۳۸۵ است، از جمله اولین تلاش‌ها برای معرفی آکادمیک این دانش در فضای حوزوی محسوب می‌شود. این مقاله به بحث در مورد مفهوم‌پردازی و قابلیت تحقق تربیت اخلاقی می‌پردازد.

مقاله «هدف‌گایی در تربیت اخلاقی» به قلم رضا حبیبی: این مقاله نیز در همان سال ۱۳۸۵ به چاپ رسید و به دنبال تبیین غایت و سمت و سوی نهایی تلاش‌های تربیتی از منظر اسلامی بود، که نشان از رویکردی عمیق و بنیادین در ابتدای شکل‌گیری این دانش داشت.

باگذر زمان و توسعه این دانش، در دهه‌های اخیر، آثار فراوان (اعم از کتاب و مقاله) و تخصصی‌تری به جنبه‌های مختلف کلیات و مبانی تربیت اخلاقی و فلسفه آن پرداخته‌اند که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

کتاب «درآمدی بر تربیت اخلاقی در اسلام» اثر مقداد یالجن و با ترجمه و تحقیق بهروز رفیعی: این اثر با ارائه نمای کلی از تربیت اخلاقی در اسلام در چهار بخش «مبانی اعتقادی-علمی»، «اصول روش‌شناختی»، «مراحل اجرایی» و «عوامل محیطی-فردی»، الگویی نظام‌مند مبتنی بر پرورش وجدان، عقلانیت و اراده اخلاقی را ترسیم می‌کند که از تلفیق روش‌های تلقینی، شهودی و عملی تا توجه به بسترهای اجتماعی-تمدنی را پوشش می‌دهد.

کتاب «راهبرد تربیت اخلاقی در قرآن کریم» اثر محمد عالم‌زاده نوری: این اثر با هدف کشف راهبردهای تربیت اخلاقی در قرآن کریم تدوین شده و به بررسی مهم‌ترین اهداف میانی تربیت اخلاقی از منظر قرآن می‌پردازد. ساختار چهارفصلی کتاب شامل مفاهیم پایه، راهبردهای تربیتی، الگوی قرآنی و شیوه‌های اجرایی است.

مقاله «جایگاه قرب الهی در تربیت اخلاقی» اثر سید محمدرضا موسوی نسب و احسان زینلی: این پژوهش با تأکید بر آموزه‌های دینی، به تبیین این هدف متعالی در تربیت اخلاقی می‌پردازد. در حالی که مکاتب گوناگون اهداف متفاوتی را برای تربیت اخلاقی مطرح می‌کنند، این مقاله نظام معرفتی اسلام را متمایز ساخته و «قرب الهی» را هدف نهایی و غایی تربیت اخلاقی معرفی می‌کند.

مقاله «اصول تربیت اخلاقی از منظر اسلام: رویکردی تطبیقی» اثر بهروز رفیعی: این مقاله با بهره‌گیری از پژوهشی بنیادی-تاریخی و روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی شماری از اصول اساسی تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلام می‌پردازد، و در این مسیر، می‌تواند رویکردی تطبیقی را نیز مد نظر قرار دهد.

مقاله «کرامت انسانی زیربنای تربیت اخلاقی» اثر نیره حاجی علیان و دیگران: این پژوهش بر اهمیت و نقش محوری کرامت انسانی به‌عنوان بنیادی‌ترین اصل در تربیت اخلاقی تمرکز دارد. هدف اصلی آن، تبیین این نقش و استنتاج رهنمودهای کاربردی برای مربیان و متربیان، براساس اصل بنیادین کرامت انسان است.

مقاله «تربیت اخلاقی فضیلت‌مند» اثر محمد داودی و دیگران: این مقاله تلاش می‌کند تا با رویکردی فلسفی، به «اخلاق فضیلت» و تأثیرگذاری آن بر کل نظام تربیتی بپردازد. نویسندگان این اثر معتقدند که اخلاق فضیلت نباید تنها بر جنبه‌های خاصی از تربیت تمرکز کند، بلکه باید تأثیر خود را بر کلیت و تمامیت فرایند تربیتی تسری دهد.

۴-۲-۲. آثار ناظر بر مراحل تربیت اخلاقی

مراحل تربیت ناظر به سیر رشد متربی و یا سیر دشواری محتوای تربیتی ترسیم می‌شوند و هدف از آنها تناسب راهکار تربیتی با ظرفیت متربی است (حسینی‌زاده، علی، ۱۴۰۳).

آثاری با هویت حوزوی درباره مراحل تربیت اخلاقی نگاشته شده‌اند از جمله:

مقاله «مراحل تربیت اسلامی» اثر سید علی حسین‌زاده: این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی، فرایند تربیت اخلاقی در اسلام را در چهار دوره «تمهید، تربیت، تقویت و حفاظت» و هشت مرحله عملی از زمینه‌سازی تا تثبیت هویت اخلاقی، مبتنی بر قرآن و روایات نظام‌بندی می‌کند.

مقاله «قواعد استنباط مراحل تربیت اخلاقی با ملاک ترتیب منطقی از نگاه علامه مصباح یزدی» اثر

مرتضی بخشی گلسفیدی و هادی حسینخانی: این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و استناد به آثار علامه مصباح یزدی، پنج قاعده منطقی استنباط مراحل تربیت اخلاقی را شناسایی می‌کند: رفع موانع پیش از کنش ارزشی، تقدم بینش بر گرایش و کنش، وابستگی اخلاق به ایمان، اولویت تربیت روح بر جسم و تقدم خودشناسی بر خودسازی.

مقاله «مراحل تربیت اخلاقی کودک با تاکید بر منابع اسلامی» اثر امرالله خیری و دیگران: این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و استناد به قرآن، روایات و سیره معصومان، سه مرحله تربیت اخلاقی کودک (زمینه‌ساز، پرورش صفات اخلاقی و تثبیت ارزش‌ها) را شناسایی می‌کند که در هر مرحله با توجه به سطح رشد ذهنی، آموزش ارزش‌هایی مانند ظلم‌ستیزی، راستگویی، حیا و شکرگزاری مبتنی بر منابع دینی امکان‌پذیر است.

مقاله «مراحل تربیت انسان اخلاقی با تأکید بر نقش اراده» اثر طاهره رجبی و دیگران: مقاله حاضر با هدف شناسایی عوامل ضعف و قوت اراده و بررسی مراحل تربیت انسان اخلاقی تدوین شده است. مراحل تربیت انسان اخلاقی به ترتیب شامل مرحله انسان متفکر و سپس انسان متذکر و درنهایت انسان عامل است.

۴-۲-۳. آثار ناظر بر روش‌های تربیت اخلاقی

روش‌های تربیت اخلاقی، راه‌های رسیدن به فرایند تربیت اخلاقی به شمار می‌روند و سبب تحقق آن در مرتبی می‌شوند (فقیهی، ۱۳۹۳، ص ۵۹) در حوزه علمیه قم، آثار متعددی با تمرکز بر این موضوع به رشته تحریر درآمده‌اند. در ادامه، به برخی از این آثار برجسته اشاره می‌کنیم:

کتاب «اخلاق اسلامی» اثر احمد دیلمی و مسعود آذربایجانی: در بخش سوم این کتاب که توسط مسعود آذربایجانی نگاشته شده، روش‌های تربیت اخلاقی در اسلام با یک رویکرد منطقی و تدریجی بررسی شده است. این روش‌ها در سه حوزه شناختی، عاطفی و رفتاری طبقه‌بندی شده‌اند. این الگو با تلفیق منابع دینی و یافته‌های روان‌شناختی، یک رویکرد پویا و متناسب با سیر تکاملی انسان ارائه می‌دهد.

کتاب «سیره نبوی: منطق عملی» اثر مصطفی دلشاد: در بخشی از این کتاب با الهام از سیره‌ی

پیامبر اسلام ﷺ، به معرفی اصول تربیت اسلامی می‌پردازد. پس از آن نویسنده براساس اصول تربیت، روش‌های تربیت اسلامی را مطرح می‌سازد. سه روش اساسی الگومحوری، محبت/تشویق و تنبیه را برای شکل‌دهی شخصیت شایسته تشریح می‌کند. هدف اصلی این اثر، ارائه راهکارهای عملی برای پرورش انسان‌هایی والا بر مبنای آموزه‌های نبوی است.

کتاب «روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان» اثر سید احمد فقیهی: نویسنده با تحلیل دیدگاه‌های علامه طباطبائی در تفسیر المیزان، ابعاد تربیت اخلاقی را بررسی می‌کند. این کتاب، مؤلفه‌های اخلاقی و روش‌های مبتنی بر قرآن و سیره معصومین (علیهم‌السلام) را تحلیل می‌کند. فقیهی در این اثر، بر پایه‌هایی چون شناخت خدا، صیانت از قلب، پرهیز از غفلت و تقویت تقوا به عنوان ارکان اصلی تربیت اخلاقی تأکید دارد.

مقاله «طراحی الگوی دسته‌بندی روش‌های تربیت اخلاقی» اثر سید احمد فقیهی: این مقاله، یک الگوی جامع و نظام‌مند برای تربیت اخلاقی ارائه می‌کند که بر سه پایه بینش، گرایش و عمل استوار است. با ترکیب دسته‌بندی‌های مختلف (عوامل زمینه‌ساز، ایجابی و رفع موانع)، این الگو ۲۹ روش تربیتی را با ویژگی‌های عمومیت، ساختار منطقی و تدریجی بودن در بر می‌گیرد.

مقاله «نقش روش موعظه در تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه مصباح یزدی» اثر هادی حسینخانی: این پژوهش با تمرکز بر دیدگاه‌های علامه مصباح یزدی، به تحلیل کارکردهای تربیتی موعظه می‌پردازد. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که موعظه می‌تواند به‌طور همزمان، سه نقش حیاتی پیشگیرانه، درمانی و تعالی‌بخش را در فرایند تربیت اخلاقی ایفا کند.

مقاله «روش‌های اصلاحی در تربیت اخلاقی قرآن کریم» اثر مصطفی احمدی‌فر و دادمحمد امیری: این پژوهش با استناد به آیات قرآن، چهار روش تذکر، انذار، تنبیه و تغافل را به عنوان ابزارهای کلیدی در اصلاح اخلاق تحلیل می‌کند.

۴-۲-۴. آثار ناظر بر تربیت اخلاقی کاربردی

اصطلاح تربیت اخلاقی کاربردی از حوزه اخلاق کاربردی الهام گرفته است؛ رشته‌ای که بر حل مسائل و چالش‌های خاص و نوپدید تمرکز دارد (شریفی، ۱۳۹۰).

در همین راستا، پژوهش‌های تربیت اخلاقی کاربردی به بررسی و حل مسائل خاص و جدید تربیت

اخلاقی در حوزه‌های گوناگون می‌پردازند و از جمله جدیدترین رویکردهای تحقیقاتی در این زمینه به شمار می‌روند.

حوزه علمیه نیز به این شاخه از دانش تربیت اخلاقی توجه ویژه‌ای نشان داده و آثاری ارزشمند در این زمینه منتشر کرده است که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

کتاب «تربیت اخلاقی در دوره کودکی» اثر جمعی از نویسندگان حوزه و دانشگاه: این کتاب با تأکید بر اهمیت دوره کودکی در شکل‌گیری شخصیت، به بررسی ابعاد سه‌گانه شناختی، عاطفی و رفتاری در تربیت اخلاقی می‌پردازد. این اثر با الهام از روان‌شناسی اخلاق، یک چارچوب علمی برای پرورش تفکر، احساس و عمل اخلاقی ارائه می‌دهد و نقش بنیادین والدین و مربیان را در این فرآیند روشن می‌سازد.

مقاله «آموزش اخلاق با استفاده از بازی؛ ظرفیت‌ها و مزايا» اثر سید مرتضی طباطبایی و مهدی ذاکری: این مقاله، بازی را به‌عنوان یک روش مؤثر و غیرمستقیم برای آموزش اخلاق معرفی می‌کند. نویسندگان نشان می‌دهند که بازی می‌تواند به تقویت ظرفیت‌های اخلاقی مهمی همچون تواضع، تعادل بین نفع شخصی و جمعی، و پذیرش شکست کمک کند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

سیر تطور تاریخی دانش تربیت اخلاقی در حوزه علمیه قم، نشان‌دهنده مسیری تدریجی و رو به رشد است که از دوران بسترسازی پیش از انقلاب آغاز شده و پس از آن به دوران شکوفایی و تخصصی شدن رسیده است.

در دوره قبل از انقلاب، با وجود اهتمام فقها به تهذیب و برگزاری دروس اخلاق، مباحث تربیت اخلاقی به صورت مستقل مطرح نمی‌شد و در دل آثار اخلاقی نظری جای داشت. شخصیت‌هایی چون میرزا جواد ملکی تبریزی، شیخ عباس قمی، امام خمینی و شهید مطهری با نگاهی عمیق و کاربردی به تربیت، زمینه‌های نظری این دانش را تقویت کردند.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، با تخصصی‌سازی علوم اسلامی، تأسیس نهادهای پژوهشی و فرصت‌های اجتماعی-سیاسی جدید، دانش تربیت اخلاقی به‌عنوان یک رشته مستقل و پویا مطرح شد.

این تحولات منجر به تولید آثار متنوع و نظام‌مندی در حوزه‌های مبانی، مراحل و روش‌های تربیت اخلاقی گردید و خلأهای نظری و کاربردی گذشته را پر کرد. این روند، افق‌های جدیدی را برای پاسخگویی به نیازهای تربیتی جامعه امروز گشوده است.

منابع

- احمدپور، مهدی (۱۳۹۵). فلسفه علم اخلاق اسلامی، قم: دفتر نشر معارف.
- احمدی‌فر، مصطفی، و امیری، دادمحمد (۱۳۹۶). روش‌های اصلاحی در تربیت اخلاقی قرآن کریم، آموزه‌های قرآنی، ش ۲۶، ص ۵۸-۲۹. <https://qd.razavi.ac.ir/article>
- امینی، ابراهیم (حاج امین نجف‌آبادی) (۱۳۹۲). خاطرات آیت‌الله ابراهیم امینی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- آذربایجانی، مسعود، و دیلمی، احمد (۱۳۸۰). اخلاق اسلامی، قم: دفتر نشر معارف.
- بدلا، سید حسین (۱۳۷۸). هفتاد سال خاطره از آیت‌الله سید حسین بدلا، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- برقی اهری، حسین (۱۳۷۴). مصاحبه با حضرت آیت‌الله حاج شیخ حسین برقی اهری، مجله حوزه، ش ۷۲، ۳۷ و ۳۸. <https://hawzah.net/fa/Magazine/View>
- پایگاه اینترنتی انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه <http://ketabeqom.com/publisherinfo/%D8%A>
- پایگاه اینترنتی انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی <https://eshop.iki.ac.ir/shop/7>
- پایگاه اینترنتی نشر المصطفی <https://buy-pub.miu.ac.ir>
- پایگاه اینترنتی نشر معارف <https://nashremaaref.ir>
- پایگاه اینترنتی نورمگز <https://www.noormags.ir/view/fa/keyword/%D8%A>
- پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی <http://www.isca.ac.ir/Portal/home/?news/208417/208473/208595>
- حاجی‌علیان، نیره و، باقری، خسرو، شرفی، محمد رضا، (۱۳۹۴). کرامت انسانی زیربنای تربیت اخلاقی، معرفت اخلاقی، ش ۱۸، ۶۳-۷۶. <https://ensani.ir/fa/article/download>
- حسینخانی، هادی (۱۴۰۳). مراکز رسمی دانش اخلاق در یکصد سال اخیر حوزه علمیه قم، معرفت اخلاقی، ش ۲، ۶۹-۸۸. <https://cica.ismc.ir/note>
- حسینی‌زاده، سیدعلی (۱۴۰۳). مراحل تربیت از دیدگاه اسلامی، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ش ۳۱، ۶۹-۷۸. <https://ensani.ir/fa/article/download>

- خیری، امرالله، حسینخانی، هادیو حسینی‌زاده، سیدعلی (۱۴۰۳). مراحل تربیت اخلاقی کودک با تأکید بر منابع اسلامی، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ش ۳۱، ۴۵-۵۸. <https://ensani.ir/fa/article/download>
- داوودی، محمد (۱۴۰۱). سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت (علیهم‌السلام)، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- داوودی، محمد، موسوی، سیدرضی، و صالحیان، سعید (۱۴۰۱). تربیت اخلاقی فضیلت‌مند، معرفت اخلاقی، ش ۴۱، ۱-۱۴. https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_2013.html
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۳). سیره نبوی: منطق عملی، تهران: نشر دریا.
- دوانی، علی (۱۳۷۵). مفاخر اسلام: محدث نامی حاج شیخ عباس قمی چهره درخشان روحانیت شیعه، ج ۱۱، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- رجبی، طاهره، نجفی، محمد، و نیک‌آیین، محمود (۱۳۹۵). مراحل تربیت انسان اخلاقی با تأکید بر نقش اراده، مطالعات اخلاق کاربردی، ش ۱، ۶۵-۸۸. https://akhlagh.morsalat.ir/article_63978.html
- رضوی، سیدعباس (۱۳۸۳). حاج شیخ عبدالکریم حائری و سامان دادن به تبلیغات دینی، مجله حوزه، ش ۱۲۶، ۱۲۵-۱۹۵. <https://ensani.ir/fa/article>
- رفیعی، بهروز (۱۳۹۵). اصول تربیت اخلاقی از منظر اسلام: رویکردی تطبیقی، اخلاق و حیانی، ش ۱۱، ۹۷-۱۱۵. <https://ensani.ir/fa/article>
- روحانی، حسن، ۱۳۹۱، خاطرات دکتر حسن روحانی، مجمع تشخیص مصلحت نظام: مرکز تحقیقات استراتژیک، تهران.
- زهره‌کاشانی، علی‌اکبر (۱۳۹۴). تاریخ ۱۲۰۰ ساله حوزه علمیه قم (با رویکرد آموزشی و پژوهشی)، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سروری، حامد (۱۳۹۸). پنجاه سال تاریخ تحول حوزه، تهران: انتشارات شهود.
- شریف رازی، محمد (۱۳۳۲). آثار الحجه یا تاریخ و دائره‌المعارف حوزه علمیه قم، قم: کتابفروشی برقی.
- شریفی، احمد حسین، (۱۳۹۰)، چیستی اخلاق کاربردی، معرفت اخلاقی، ش ۷، ص ۸۳-۹۶

- طباطبائی، سید مرتضی، و ذاکری، مهدی (۱۴۰۰). آموزش اخلاق با استفاده از بازی: ظرفیت‌ها و مزایا، پژوهش‌نامه اخلاق، ش ۵۴، ۷-۲۶. [/https://www.ensani.ir/fa/article](https://www.ensani.ir/fa/article)
- عالم‌زاده نوری، محمد، و مرادی، حسین، بوسلیکی، حسن (۱۳۹۳). نقش مربی در تربیت اخلاقی- معنوی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- عالم‌زاده نوری، محمد، و (۱۳۹۶). راهبرد تربیت اخلاقی در قرآن کریم، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- عسکری، مرتضی (۱۳۸۱). گفتگو با علامه سید مرتضی عسکری، پژوهش و حوزه، ش ۹، ۲۷ و ۲۸. [/https://hawzah.net/fa/Magazine/View](https://hawzah.net/fa/Magazine/View)
- علیزاده، مهدی (۱۳۹۹). اخلاق اسلامی، قم: نشر معارف.
- فقیهی، سیداحمد (۱۳۸۹). طراحی الگوی دسته‌بندی روش‌های تربیت اخلاقی، معرفت اخلاقی، ش ۵. [/https://ensani.ir/fa/article](https://ensani.ir/fa/article)
- فقیهی، سیداحمد (۱۳۹۳). روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
- قمی، عباس (۱۳۶۵). کلمات طریفه؛ پنجاه درس اخلاقی، قم: مؤسسه در راه حق.
- قمی، عباس (۱۳۷۶). شرح حکم نهج البلاغه، تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- قمی، عباس (۱۳۸۹). مقامات العلیه فی موجبات السعاده الابدیه، قم: نور مطاف.
- قمی، عباس ۱۳۴۴ق، سفینه البحار و مدینه الحکم والآثار، قم: نشر اسوه.
- گلسفیدی، مرتضی بخشی، و حسین‌خانی نایینی، هادی (۱۴۰۴). قواعد استنباط مراحل تربیت اخلاقی با ملاک ترتیب منطقی از نگاه علامه مصباح یزدی، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ش ۳۳، ۲۳-۴۰. [/https://www.ensani.ir/fa/article](https://www.ensani.ir/fa/article)
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۶). مجموعه آثار شهید مطهری، ج ۲۲ و ۲۳. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۷). تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۸). فطرت و تربیت، تهران: صدرا.
- معاونت آموزش حوزه علمیه قم (۱۴۰۰). درختواره رشته‌ها و گرایش‌های تخصصی حوزه‌های دانشی علوم اسلامی، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

- ملکی تبریزی، میرزا جواد (۱۳۸۵). المراقبات اعمال سنه، قم: انتشارات بیدار.
- ملکی تبریزی، میرزا جواد (۱۳۸۵)، رساله لقاء الله به ضمیمه رساله لقاء الله امام خمینی، قم، نشر آل علی.
- ملکی تبریزی، میرزا جواد (۱۳۸۸). لقاء الله تعالی، قم: انتشارات بیدار.
- ملکی تبریزی، میرزا جواد (۱۳۹۹). اسرار الصلاه، قم: نشر بیدار.
- موسوی الخمینی، روح الله (۱۳۷۸). صحیفه امام رحمته الله علیه، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- موسوی الخمینی، روح الله (۱۳۸۰). شرح چهل حدیث، قم: مؤسسه تنظیم و نشر امام خمینی رحمته الله علیه.
- موسوی الخمینی، روح الله (۱۳۸۲). شرح حدیث جنود عقل و جهل، قم: مؤسسه تنظیم و نشر امام خمینی رحمته الله علیه.
- موسوی نسب، سید محمد رضا، وزینلی، احسان (۱۳۹۲). جایگاه قرب الهی در تربیت اخلاقی، اسلام و پژوهش های تربیتی، ش ۱۰، ۵۷-۷۰. <https://www.ensani.ir/fa/article>
- مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت <http://ueae.ir>
- نجارزادگان، فتح الله (۱۳۸۶). رهیافتی بر تربیت و اخلاق اسلامی، قم: دفتر نشر معارف.
- نجفی، حسن، پوریزدی، رحمت و جمعی از پژوهشگران، بی تا، تربیت اخلاقی در دوره کودکی، قم: پژوهشکده باقر العلوم رحمته الله علیه.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۳۷۸). معراج السعاده، قم: هجرت.

References

- Ahmadifar, Mostafa, & Amirifar, Dadmohammad (2017). "Correctional Methods in Ethical Education of the Holy Quran," *Amouzehhayeh Qurani*, No. 26, pp. 29-58. [In Persian]
- Ahmadpour, Mahdi (2016). *Falsafe-ye Elme Akhlaq-e Eslami* [Philosophy of Islamic Ethics Science], Qom: Daftar-e Nashr-e Ma'aref. [In Persian]
- Alamehzadeh Nouri, Mohammad (2017). *Rahbord-e Tarbiyat-e Akhlaqi dar Quran-e Karim* [Strategy of Moral Education in the Holy Quran], Qom: Islamic Sciences and Culture Academy. [In Persian]
- Alamehzadeh Nouri, Mohammad, Moradi, Hossein, & Bouseliki, Hassan (2014). *Naqsh-e Morabbi dar Tarbiyat-e Akhlaqi-Ma'navi* [The Role of the Mentor in Moral-Spiritual Education], Qom: Islamic Sciences and Culture Academy. [In Persian]

- Alizadeh, Mahdi (2020). *Akhlaq-e Eslami [Islamic Ethics]*, Qom: Nashr-e Ma'aref. [In Persian]
- Amini, Ibrahim (Haj Amin Najafabadi) (2013). *Khaterat-e Ayatollah Ibrahim Amini [Memoirs of Ayatollah Ibrahim Amini]*, Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]
- Askari, Mortaza (2002). "Interview with Allameh Seyyed Mortaza Askari," *Pazhouhesh va Howzah*, No. 9, pp. 27-28. [In Persian]
- Azarbaijani, Masoud, & Deylami, Ahmad (2001). *Akhlaq-e Eslami [Islamic Ethics]*, Qom: Daftar-e Nashr-e Ma'aref. [In Persian]
- Badla, Seyyed Hossein (1999). *Haftad Sal Khatereh az Ayatollah Seyyed Hossein Badla [Seventy Years of Memories from Ayatollah Seyyed Hossein Badla]*, Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]
- Barqi Ahari, Hossein (1995). "Interview with Ayatollah Haj Sheikh Hossein Barqi Ahari," *Howzah Magazine*, No. 72, pp. 37-38. [In Persian]
- Davani, Ali (1996). *Mafakher-e Eslam: Mohaddeth-e Nami Haj Sheikh Abbas Qomi [The Glories of Islam: The Renowned Hadith Scholar Haj Sheikh Abbas Qomi]*, Vol. 11, Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]
- Davoodi, Mohammad (2022). *Sireh-ye Tarbiyati-ye Payambar va Ahl-e Bayt [Educational Sira of the Prophet and the Ahl al-Bayt]*, Qom: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian]
- Davoodi, Mohammad, Mousavi, Seyyed Razi, & Salehiyan, Saeid (2022). "Virtue-Oriented Moral Education," *Ma'refat-e Akhlaqi*, No. 41, pp. 1-14. [In Persian]
- Delshad Tehrani, Mostafa (2004). *Sireh-ye Nabavi: Manteq-e Amali [Prophetic Sira: Practical Logic]*, Tehran: Darya Publications. [In Persian]
- Education Deputy of Qom Seminary (2021). *Derakhtvareye Reshteh-ha va Gerayesh-haye Takhasosi-ye Howzeh-haye Danashi-ye Olum-e Eslami [The Tree of Specialized Disciplines and Fields of Islamic Science Knowledge Bases]*, Qom: Management Center of Qom Seminary. [In Persian]
- Faghihi, Seyyed Ahmad (2010). "Designing a Classification Model for Moral Education Methods," *Ma'refat-e Akhlaqi*, No. 5. [In Persian]
- Faghihi, Seyyed Ahmad (2014). * *Methods of moral education in Al-Mizan* * [Methods of Moral Education in Al-Mizan], Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute. [In Persian]

- Golsafidi, Mortaza Bakhshi, & Hosseinkhani Naeini, Hadi (2025). "Rules for Inferring the Stages of Moral Education Based on Logical Order from the Perspective of Allameh Misbah Yazdi," *Eslam va Pazhouheshhayeh Tarbiyati*, No. 33, pp. 23-40. [In Persian]
- Haji Aliyan, Nayereh, Bagheri, Khosrow, & Sharafi, Mohammad Reza (2015). "Human Dignity as the Foundation of Moral Education," *Ma'refat-e Akhlaqi*, No. 18, pp. 63-76. [In Persian]
- Higher Education Institute of Ethics and Education. [In Persian]
- Hoseinizadeh, Seyyed Ali (2024). "Stages of Education from an Islamic Perspective," *Eslam va Pazhouheshhayeh Tarbiyati*, No. 31, pp. 69-78. [In Persian]
- Hosseinkhani, Hadi (2024). "Official Centers of Ethics Science in the Last Century of the Qom Seminary," *Ma'refat-e Akhlaqi*, No. 2, pp. 69-88. [In Persian]
- Islamic Sciences and Culture Academy (ISCA). [In Persian]
- Kheyri, Amrollah, Hosseinkhani, Hadi, & Hoseinizadeh, Seyyed Ali (2024). "Stages of Moral Education of Children with Emphasis on Islamic Sources," *Eslam va Pazhouheshhayeh Tarbiyati*, No. 31, pp. 45-58. [In Persian]
- Maleki Tabrizi, Mirza Javad (2006). *Al-Muraqabat: A'mal al-Sanah*, Qom: Bidar Publications. [In Persian]
- Maleki Tabrizi, Mirza Javad (2006). *Resale-ye Leqa Allah* [Treatise on Meeting God] with the addition of the Treatise on Meeting God by Imam Khomeini, Qom: Aal-e Ali Publishing. [In Persian]
- Maleki Tabrizi, Mirza Javad (2009). *Leqa Allah-e Ta'ala*, Qom: Bidar Publications. [In Persian]
- Maleki Tabrizi, Mirza Javad (2020). *Asrar al-Salat* [Secrets of Prayer], Qom: Nashr-e Bidar. [In Persian]
- Motahhari, Mortaza (1997). *Majmou'e Athar-e Shahid Motahhari* [Collected Works of Shahid Motahhari], Vol. 22 & 23. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahhari, Mortaza (2018). *Ta'lim va Tarbiyat dar Eslam* [Education in Islam], Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahhari, Mortaza (2019). *Fetrat va Tarbiyat* [Nature and Education], Tehran: Sadra. [In Persian]

- Mousavi al-Khomeini, Ruhollah (1999). *Sahifeh-ye Imam*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Mousavi al-Khomeini, Ruhollah (2001). *Sharh-e Chehel Hadith* [Explanation of Forty Hadiths], Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Mousavi al-Khomeini, Ruhollah (2003). *Sharh-e Hadith-e Jounoud-e Aql va Jahl* [Explanation of the Hadith of the Soldiers of Intellect and Ignorance], Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Mousavi-Nasab, Seyyed Mohammad Reza, & Zeinali, Ehsan (2013). "The Position of Nearness to God in Moral Education," *Eslam va Pazhouheshhaye Tarbiyati*, No. 10, pp. 57-70. [In Persian]
- Najafi, Hassan, Pourizadi, Rahmat, et al. (n.d.). *Tarbiyat-e Akhlaqi dar Doure-ye Koudaki* [Moral Education in Childhood], Qom: Baqir al-Olum Research Institute. [In Persian]
- Najarzadegan, Fathollah (2007). *Rahyafte bar Tarbiyat va Akhlaq-e Eslami* [An Approach to Islamic Education and Ethics], Qom: Daftar-e Nashr-e Ma'aref. [In Persian]
- Naraghi, Ahmad ibn Mohammad Mahdi (1999). *Me'raj al-Sa'adah*, Qom: Hejrat. [In Persian]
- Noormags Website. [In Persian]
- Qomi, Abbas (1925/1965). *Safinat al-Bihar va Madinat al-Hikam va al-Athar*, Qom: Nashr-e Oswah. [In Persian]
- Qomi, Abbas (1986). *Kalamat-e Tarifeh; Panjah Dars-e Akhlaqi* [Witty Words; Fifty Ethical Lessons], Qom: In the Path of Truth Institute. [In Persian]
- Qomi, Abbas (1997). *Sharh-e Hikam-e Nahj al-Balagha* [Explanation of the Wisdoms of Nahj al-Balagha], Tehran: Nahj al-Balagha Foundation. [In Persian]
- Qomi, Abbas (2010). *Maqamat al-Aliyah fi Moujebat al-Sa'adat al-Abadiyah* [High Stations in the Requirements of Eternal Happiness], Qom: Nour-e Mataf. [In Persian]
- Rafiei, Behrouz (2016). "Principles of Moral Education from the Perspective of Islam: A Comparative Approach," *Akhlaq-e Vahyani*, No. 11, pp. 97-115. [In Persian]

- Rajabi, Tahereh, Najafi, Mohammad, & Nikayin, Mahmoud (2016). "Stages of Educating a Moral Human with Emphasis on the Role of Will," *Motale'at-e Akhlaq-e Karbordi*, No. 1, pp. 65-88. [In Persian]
- Razavi, Seyyed Abbas (2004). "Haj Sheikh Abdolkarim Haeri and the Organization of Religious Propagation," *Howzah Magazine*, No. 126, pp. 125-195. [In Persian]
- Rouhani, Hassan (2012). *Khaterat-e Doctor Hassan Rouhani* [Memoirs of Dr. Hassan Rouhani], Expediency Discernment Council: Center for Strategic Research, Tehran. [In Persian]
- Sarvari, Hamed (2019). *Panjah Sal Tarikh-e Tahavvol-e Howzah* [Fifty Years of the History of Seminary Evolution], Tehran: Shohoud Publications. [In Persian]
- Sharif Razi, Mohammad (1953). *Athar al-Hujjah ya Tarikh va Da'erat al-Ma'arif-e Howze Elmiye-ye Qom* [Athar al-Hujjah or the History and Encyclopedia of the Qom Seminary], Qom: Borqei Bookstore. [In Persian]
- Sharifi, Ahmad Hossein (2011). "What is Applied Ethics," *Ma'refat-e Akhlaqi*, No. 7, pp. 83-96. [In Persian]
- Tabatabaei, Seyyed Mortaza, & Zakeri, Mahdi (2021). "Teaching Ethics Using Games: Capacities and Benefits," *Pazhouhesh-nameye Akhlaq*, No. 54, pp. 7-26. [In Persian]
- Website of Al-Mustafa Publishing House. [In Persian]
- Website of Ma'aref Publications. [In Persian]
- Website of the Imam Khomeini Education and Research Institute Publications. [In Persian]
- Website of the Research Institute of Hawzah and University Publications. [In Persian]
- Zohreh-Kashani, Ali Akbar (2015). *Tarikhe 1200 Saleye Howze Elmiye-ye Qom* [1200-Year History of the Qom Seminary], Qom: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian]